

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

PO Geschiedenis 5vwo

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

In vogelvlucht.....	3
Beoordelingsmodel:.....	5
Hugo de Groot (1583-1645).....	6
Thomas Hobbes: portret van een politiek filosoof.....	12
LEVEN EN WERK VAN JOHN LOCKE (1632-1704).....	16
Canonieke teksten	19
Hebreeuwse Bijbel	19
Homerus.....	21
Hesiodus.....	24
Xenophanes	25
De mensheid in het christendom	26
De mensheid in de islam	27
Mensheid boeddhisme	28
Mensheid in de confuciaanse traditie	29
Imperium Romanum en natuurlijke gelijkheid in de stoa	31
Natuurlijke gelijkheid in de Griekse filosofie	33

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

In vogelvlucht

In deze PO ga je onderzoeken op welke manier er verwantschap is tussen het mensbeeld van de filosoof Hobbes / Locke / Grotius (zelf een kiezen) en dat in canonieke teksten, zoals de Bijbel, Koran en andere teksten. Het resultaat van jouw onderzoek verwerk je in een posterpresentatie. De inleiding schetst het historisch belang van deze onderzoeksvraag. Daarna volgt er uitleg over de eisen waaraan de posterpresentatie moet voldoen en vind je het beoordelingsmodel.

Het grootste gedeelte van dit document bestaat uit de bijgevoegde bronnen.

Achtereenvolgens zijn dat:

- Per filosoof een artikel met uitleg over hun leven en werk.
- Per canonieke tekst een uitleg over het mensbeeld.

Inleiding

In 1509 verscheen *Lof der Zotheid* van Erasmus. In het boek drijft hij de spot met koningen, geestelijken, rijke kooplieden en wetenschappers. Erasmus vindt dat dit soort mensen zich laten voorstaan op hun positie, terwijl dat eigenlijk niet zoveel voorstelt. Meestal hebben deze mannen hun positie te danken aan het feit dat ze tot de juiste stand behoorden, de geestelijkheid of adel. Met eigen verdiensten heeft het weinig te maken.

Erasmus was misschien wel de bekendste humanist. Deze wetenschappelijke stroming heeft het individu als uitgangspunt, ieder door God naar zijn gelijkenis geschapen en begiftigd met verstandelijke vermogens. Een mens stelt dus iets voor. Hij is meer dan een onmondige boer. Een mens kan zelf nadenken, zelf onderzoek doen, vragen stellen.

Een soortgelijke gedachte had de kerkhervormer Maarten Luther toen hij in 1517 zijn 95 stellingen op de kerkdeur van Wittenberg spijkerde. Naast de vele punten van kritiek op de rijkdom van de kerk en de aflatenhandel verkondigde hij ook dat de Bijbel in de volkstaal gedrukt moest worden. Op die manier konden de gelovigen zelf het woord van God tot zich nemen. Zij hadden geen priester of pastoor nodig die zijn uitleg en interpretatie gaf, maar konden hun eigen opvatting vormen. Volgens Johannes Calvijn was zelfs gerechtvaardigd dat het volk zich tegen een vorst verzette die zich in religieuze zaken als een tiran opstelde.

De humanisten en kerkhervormers stonden aan het begin van een eeuwenlange ideeënreeks over het individu. Wat is een individu nu eigenlijk als je hem afzet tegen het scheppingsverhaal? Tegen de standensamenleving? Tegen de rechten en plichten die een staat stelt?

Ruim 250 jaar na Erasmus, Luther en Calvijn vonden de democratische revoluties in Frankrijk, Amerika en Nederland plaats. In politieke zin betekent democratie dat het volk invloed heeft op het bestuur. In breder perspectief gaat het om gelijkstelling van alle burgers. De Fransen namen de universele verklaring van de rechten van de mens aan waarin het gaat over scheiding tussen kerk en staat, geloofsvrijheid, gelijkheid voor de wet, legaliteitsbeginsel, vrijheid van meningsuiting. Het zijn de klassieke grondrechten die het individu bescherming bieden tegen de macht van de overheid. Eind achttiende eeuw was dit een revolutionair uitgangspunt, omdat koningen zichzelf binnen de context van een standensamenleving een absolute positie toe-eigenden. Zij beschikten over het goddelijk recht om te regeren en werden daarin door de kerk volkomen gesteund.

Natuurrecht en canonieke teksten

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

In deze PO ga je onderzoeken of er verwantschap bestaat tussen het werk van Thomas Hobbes / John Locke / Hugo Grotius (kies een van deze drie) en canonieke teksten. Hobbes / Locke / Grotius is een filosoof die in de zeventiende eeuw (1600 – 1700) leefde. In die periode ontstond de gedachte van het natuurrecht, dat voor iedereen, ongeacht plaats of tijd, rechten gelden omdat ze door de ‘natuur’ zijn gegeven. Vanwege de aard (natuur) van de mens beschikt deze over een aantal rechten.

Het nadenken over de aard van de mens bracht de filosofen uit de zestiende eeuw al snel in het religieuze domein. In Europa was het christelijk mensbeeld allesoverheersend. De Bijbel begint met het scheppingsverhaal. Adam en Eva zijn de man en vrouw in hun natuurlijke staat, zij belichamen de ware aard van de mensheid. Je noemt de Bijbel een canonieke tekst. De Bijbel bevat het woord van God en is daarmee het uitgangspunt en referentiekader van het christendom. Nu is de Bijbel een verzameling vertellingen van verschillende personen die in verschillende tijden op verschillende plekken woonden. De officiële Bijbelvertaling in het Latijn, het vulgaat, is pas rond het jaar 400 door kerkvader Hiëronymus gemaakt. Eerdere en andere culturen, zoals die van de Romeinen, de Grieken en verder naar het oosten de islam (na 620), het boeddhisme en confucianisme bevatten ook teksten over de natuur van de mens. Het is nu de vraag of de opvatting van Hobbes / Locke / Grotius verwantschap heeft met de canonieke teksten uit deze culturen.

Posterpresentatie

De onderzoeksvraag is op welke manier het mensbeeld van Hobbes / Locke / Grotius verwant is aan dat in canonieke teksten. De resultaten van jouw onderzoek geef je weer in een posterpresentatie. De **deadline is op dinsdag 21 februari**.

De poster moet aan de volgende eisen voldoen:

- Omvang is A0 (postervel)
- Maak gebruik van de volgende bronnen:
 - o Bijgevoegd artikel over de filosoof Locke / Hobbes / Grotius
 - o Twee relevante en betrouwbare bronnen over het mensbeeld van de filosoof Locke / Hobbes / Grotius die je zelf opzoekt. (Op achterkant poster een bronnenlijst met uitleg over de betrouwbaarheid)
 - o Bijgevoegd bronnenmateriaal over het mensbeeld in de canonieke teksten
- Onderdelen die op de poster te zien moeten zijn:
 - o Korte biografie van de filosoof
 - o In eigen woorden uitleg over het mensbeeld van de filosoof Locke / Hobbes / Grotius
 - o In eigen woorden uitleg over het mensbeeld in de canonieke teksten
 - o Het verwantschap tussen het mensbeeld van de filosoof en de canonieke teksten (je moet op de poster kunnen zien of er een verband is en hoe sterk dat is)
- Duidelijke, relevante illustraties
- Verzorgde vormgeving, gebruik kleuren, lettertypen in verschillende grootte

Op de volgende pagina staat het beoordelingsmodel.

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Beoordelingsmodel:

Informatie- en onderzoeksvaardigheden		slecht	onvold	vold	g	zg
1	In welke mate zijn de beschikbare bronnen gebruikt? Beoordelen op basis van de aantekeningen van de leerling en observatie. <ul style="list-style-type: none"> ○ Zijn de gegeven bronnen goed benut? ○ Is er uitgebreid gezocht? ○ Zijn goede bronnen gevonden? ○ Is er goed geselecteerd op betrouwbaarheid? 	1	2	3	4	5
Vakinhoud						
2	Wat is de vakinhoudelijke kwaliteit van de gegeven informatie over de filosoof? <ul style="list-style-type: none"> ○ Relevante biografische schets? ○ Duidelijke uitleg in eigen woorden van het mensbeeld van de filosoof? ○ Relevante illustraties? 	1	2	3	4	5
3	Wat is de vakinhoudelijke kwaliteit van de gegeven informatie over de canonieke teksten? <ul style="list-style-type: none"> ○ Duidelijke en correcte uitleg in eigen woorden van mensbeeld in canonieke teksten? ○ Volledige uitleg canonieke teksten? ○ Relevante illustraties? 	1	2	3	4	5
Presentatievaardigheden						
4	Hoe overzichtelijk en aantrekkelijk is de poster gemaakt? <ul style="list-style-type: none"> ○ Is er een duidelijke, logische opbouw / structuur (route die de lezer / kijker volgt)? ○ Ondersteunt de vormgeving de inhoud? (Goed gebruik van kleuren / vormen / formaat lettertype) 	1	2	3	4	5
Totaal						

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Hugo de Groot (1583-1645)

Door: Luc Panhuysen

Historisch Nieuwsblad 8/2009

De gelovige en geleerde Hugo de Groot wilde de Republiek en de universele rechtvaardigheid dienen. Maar in conflict met Maurits moest hij zijn land verlaten, om er nooit meer terug te keren. Grotius' werken over het internationaal recht waren echter baanbrekend en cruciaal.

Hugo de Groot was achttien toen zijn eerste tragedie, *Adamus Exul*, het licht zag. Het stuk ging over de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs. In den beginne had het mensenpaar alles wat zijn hart begeerde. Slechts één ding had de Heer hun ontzegd: blijf met jullie vingers van het fruit van die boom af, want dat is de boom van de kennis van goed en kwaad.

Dramatische actie had het toneelstuk nauwelijks. De hoofdpersonen staken ellenlange monologen af, waarin Adam, Eva en de Slang met opvallende kundigheid wetenswaardigheden uit de wetenschap, de theologie en de klassieken verweefden – uiteraard in rijm. De tragedie behoort tot een van de vele vergeten werken van Hugo de Groot. Later zou de blinde dichter John Milton zich erdoor laten inspireren en het beroemde *Paradise Lost* schrijven.

Adamus Exul is een matig toneelstuk, dat veel zegt over zijn auteur. Allereerst dat Hugo de Groot een zeer gelovig mens was – het onderwerp lag hem na aan het hart. Ten tweede laat het zien dat hij zo geleerd was dat hij de eerste mens vanzelfsprekend de conversatie meegaf van een omgevallen boekenkast. Maar het interessantst is de plaats van handeling: het paradijs. De Hof van Eden was voor Grotius een universeel vaderland, en naarmate hij ouder werd steeds meer een toevluchtsoord. Adam en hij waren idealisten. Beiden koesterden een idylle, een situatie waarin de mens veilig was en gelukkig kon zijn.

Maar Adam was het slachtoffer van God, het opperwezen waartegen niemand op kon en wiens wegen ondoorgankelijk zijn. De mens wikt, wist ook Grotius, maar God beschikt. Grotius realiseerde zich echter ook dat veel leed in de wereld werd veroorzaakt door mensen. Zijn grootste verdienste is geweest dat hij inzag hoe het tranendal leefbaarder kon worden gemaakt door de ellende van menselijke makelij terug te dringen. Het geniale van het systeem dat hij bouwde was dat het zich onttrok aan religieuze waarheidsclaims. Zo leverde hij een cruciale bijdrage aan de ontwikkeling van het tegenwoordige internationale recht.

Wereldburger

Hugo's jeugd had aanvankelijk wel iets van een paradijs: God en de mensen waren hem welgezind. Hij kwam in 1583 ter wereld in een goed nest; vader Jan de Groot was een belangrijke regent in Delft, die het tot burgemeester schopte. Bovendien telde zijn vriendenkring vele geleerden. Bovenal was de hele wereld blij met de kleine Hugo. Hij werd met liefdevolle verbazing omringd.

Geconcentreerd bladerde hij door dikke boeken, waarbij het niets uitmaakte of die in het Latijn waren of niet. Klassieke grootheden als Dante en Homerus, kerkvaders als Tertullianus

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

en Augustinus, dichters als Horatius en Ovidius – hij schrokte alles naar binnen en sloeg het op in zijn onmetelijke geheugen. Binnen de kortste keren was hij in staat tot reproduceren.

Betoverd luisterden Hugo's ouders, en spoedig ook hun vrienden, kennissen en iedereen die de verhalen niet geloofde, naar de achtjarige snotneus, die zonder haperen de moeilijkste hindernisbanen vol Latijnse hexameters en onmogelijke vervoegingen aflegde. Men kon hem ook gewoon vragen stellen – en het risico lopen dat men het antwoord niet begreep.

Voordat Hugo de baard in de keel had, was hij dus al een wereldburger in het verleden. Van het oude Griekenland tot het heidense Rome, van het Noord-Afrika van Augustinus tot de scriptoria van de middeleeuwse Europese kloosters, hij was er thuis. Hugo was vijftien jaar oud toen hij ook wereldburger werd in het heden. Hij mocht mee met een diplomatieke reis naar Parijs, naar het hof van Hendrik IV. Daar werd hij geacht voor het vaderland te doen wat hij tot dan toe alleen nog maar voor zijn ouders had gedaan: schitteren.

Dus schitterde hij. 'Ziedaar, het wonder van Holland!' riep de koning bewonderend uit. Bij het afscheid kreeg Hugo een gouden medaille van Hendrik, met 's konings beeltenis erop. Een gelukkiger jongen van vijftien was er niet te vinden. Hugo was inmiddels gewend aan aandacht, maar majesteitelijke aandacht was met niets te vergelijken. Eenmaal thuis liet hij (of zijn vader) een portret maken. Het is bijna aandoenlijk: de mond streng, een frons op het jongensvoorhoofd, in zijn linkerhand de medaille. Boven hem, in het Latijn, prijkt zijn lijfspreuk: *Ruit Hora* – de tijd vliegt.

Inmiddels was Hugo al vrijwel klaar met zijn studie, op elfjarige leeftijd begonnen aan de universiteit van Leiden. Hij had er belangrijke vriendschappen opgedaan, met de erudiete Daniel Heinsius bijvoorbeeld. Hij had zijn naam veranderd in Grotius. Hij was tevens begonnen met publiceren. De hooggeleerden van de academie verwelkomden elk geschrift met een respectvol applausje. Het was iedereen – niet in de laatste plaats hemzelf – inmiddels duidelijk dat Grotius een grootse toekomst tegemoet ging.

Vrije zee

Na zijn studie vestigde Grotius zich in Den Haag, als advocaat van het Hof van Holland. Dat was een normale baan voor een aankomend regent. Terwijl hij zich bekwaamde in de juridische finesses, wachtte hij tot zich een geschikte vacature aandiende. Maar hij vatte zijn bezigheden serieus op. Hij nam alleen die zaken aan waarmee hij de universele rechtvaardigheid een dienst bewees: 'Ik wil een priester van het Recht zijn.'

In Den Haag ontmoette Grotius de mensen die bepalend zouden zijn voor de richting die zijn leven zou inslaan. Hij logeerde in het huis van de predikant Johannes Wtenbogaert. Wtenbogaert zou spoedig een vooraanstaande rol spelen in de religieuze spanningen die de Nederlandse Republiek in twee kampen zou splijten. Hij was vriend en vertrouwensman van Johan van Oldenbarnevelt, landsadvocaat van Holland en een van de hoofdrolspelers in dit conflict.

In 1607 had Oldenbarnevelt een baantje voor de getalenteerde advocaat. Grotius werd benoemd tot advocaat-fiscaal, een belangrijke financiële functie. Hij zag het vooral als een trede op de ladder naar boven. Terwijl de tijd in zijn voordeel werkte, schreef hij alsof zijn

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

leven ervan afhing. Tussen de vele academische en poëtische exercities doken nu ook de eerste opdrachten op ten dienste van het vaderland.

Zo had de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in de Straat van Malakka een gigantisch koopvaardijschip op de Portugezen veroverd, de kraak *Catharina*. *Catharina* had straatwaarde van 3 miljoen gulden. De Republiek was met Portugal in oorlog en Grotius moest de verovering van het schip voorzien van een legitieme basis. Dat was niet zo moeilijk.

Ambitieuzer was het om het Portugese recht op het handelsmonopolie onderuit te halen. Spanje en Portugal hadden in de verdragen van Tordesillas (1494) en Zaragoza (1529) nagenoeg de hele aardbol onder elkaar verdeeld. Er liep een min of meer rechte lijn over de wereldzeeën en Indonesië lag onbetwistbaar op de Portugese helft. Het was Grotius' taak om de aanspraken van Lissabon te ondergraven en de net opgerichte VOC een juridisch breekijzer te verschaffen om zich de archipel binnen te wurmen.

Hugo kweet zich met verve van zijn opdracht. Hij schreef een uitgebreid requisitoir, waarin hij de misdaden opsomde die de Portugezen tegen de Hollanders hadden begaan. Daarna vervolgde hij met een gloedvol pleidooi voor de vrijheid van de zee. Het staat vol prachtige zinnen en nobele gedachten, zoals deze: 'De grootste dienst die de natuur ons bewijst is dat zij door de wind alle verstrooide volken op de aarde met elkaar verbindt.' En: 'De zee kan nimmer een artikel van koophandel, en derhalve ook geen artikel van eigendom zijn.'

Grotius werkte er zo'n twee jaar aan. Toen het eindelijk gereedkwam, was de politieke situatie inmiddels gewijzigd, waardoor publicatie moest worden uitgesteld. In 1609 publiceerde hij één hoofdstuk, dat apart werd uitgegeven als *Mare liberum*, 'De vrije zee'. Het werd een bestseller.

De maatschappelijke loopbaan van Hugo nam een beslissende wending toen de broer van Oldenbarnevelt overleed: Grotius volgde hem op als pensionaris van Rotterdam. Pensionaris was een eervolle baan, feitelijk werd hij stadssecretaris. Hij had tevens bedongen als pensionaris te mogen deelnemen aan de vergaderingen van de Staten van Holland in Den Haag. Want Grotius voelde zich te betrokken bij en te waardevol voor de regering om zich te beperken tot de besognes van een havenstad.

Ook had er een andere bepalende gebeurtenis plaatsgevonden. In 1608 was hij in het huwelijk getreden met de Zeeuwse patriciërsdochter Maria van Reygersberch. Hij heeft op zijn tenen moeten lopen om deze kranige dame voor zich te interesseren. In een ondeugend gedicht bekende hij haar hoe tijdens hun ontmoetingen zijn steelse blik over haar boezem had gespeeld en hoe zijn verbeelding zich reeds over de welvingen van haar sneeuw witte huid had gewaagd. Maria en hij zouden verschillende kinderen krijgen. In moeilijke tijden zou zij zijn grote steun en toeverlaat blijven.

Hansworst

Die moeilijke tijden begonnen met het sluiten van een voorlopige vrede met Spanje, het beruchte Twaalfjarige Bestand (1609-1621). Het bestand was op veel tegenstand gestuit, onder meer van Maurits, de prins van Oranje die zo succesvol was in de strijd tegen diezelfde Spanjaarden. Johan van Oldenbarnevelt had het bestand er desondanks doorheen gedrukt,

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

voornamelijk vanwege financiële redenen. Nu de externe dreiging van de erfvijand wegviel, bleek hoe gering de samenhang van de Republiek was. Er liepen diepe tegenstellingen door de maatschappij, die scheuren trokken langs godsdienstige lijnen. Grotius mengde zich in de controverse, met rampzalig resultaat.

Er bestonden twee kampen. De volgelingen van een zekere Arminius meenden dat God tijdens het scheppen van de wereld de mens nog een zekere mate van vrije wil had meegegeven. De volgelingen van Gomarus wilden hier echter niets van weten: volgens hen had God alles van meet af aan voorbeschikt, van de verbanning van Adam en Eva uit het paradijs tot aan het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog tegen de Spanjaarden toe.

Arminianen en gomaristen, later remonstranten en contraremonstranten genoemd, stonden onverzoenlijk tegenover elkaar. Grotius vertolkte in deze ruzie de opvatting van Oldenbarnevelt: alleen tolerantie kon dit conflict oplossen. In het geheim nam de pensionaris op verzoek van de remonstranten zijn ganzenveer ter hand. Een doorwrocht traktaat was het gevolg, met een dwingende oproep tot rekkelijkheid bij de contraremonstranten.

Grotius wilde een bemiddelaarsrol spelen, maar zijn toon bleek te fel, zijn kritiek op de calvinistische puristen te pedant. Opnieuw had hij gesproken als ‘priester van het recht’. Alleen vond hij nu geen advocaten, maar predikanten tegenover zich. Hij werd uitgescholden en verketterd. Vanaf de kansel en in pamfletten werd hij neergezet als een arrogante goddeloze regent. In de jaren dat het conflict zich verdiepte, werden Grotius en Oldenbarnevelt door hun tegenstanders steeds meer gezien als twee koppen van hetzelfde monster. Het ‘Wonder van Holland’ kreeg van zijn vijanden een nieuwe artiestennaam, Latijns uiteraard: *Nugo*, vrij vertaald ‘Hansworst’.

In zijn geschriften was de geniale pensionaris van Rotterdam een meester over de werkelijkheid, maar in de politiek verloor hij zienderogen grond onder de voeten. Maurits ergerde zich al langer aan de veel oudere Oldenbarnevelt, die het altijd beter wist dan anderen, inclusief de prins van Oranje. Die afkeer verbreedde zich toen de landsadvocaat remonstrantse stadsbestuurders de mogelijkheid gaf om contraremonstranten desnoods gewapenderhand in het gareel te dwingen. Hoe tolerant was tolerantie, als die met gevelde pieken moest worden afdgewongen? Grotius bleef de visie van Oldenbarnevelt echter enthousiast ondersteunen.

Ernstiger dan het lot van de contraremonstranten vond Maurits dat de politiek van Oldenbarnevelt allerlei milities in het leven had geroepen – milities die werden gevuld met niet-reguliere soldaten, maar ook met door regenten ingeschakelde huurlingen. De landsadvocaat had een concurrerend leger naast dat van Maurits geschapen; burgeroorlog lag op de loer. Toen de prins besloot Oldenbarnevelt ten val te brengen, was daarmee ook het lot van Grotius bezegeld.

Weinig heldhaftig

Op 29 augustus 1618 werden de landsadvocaat, Grotius en vier andere regenten die de prins als tegenstanders zag in hechtenis genomen. Grotius kwam terecht in een klein hok boven de rolzaal, achter de Ridderzaal. De ramen waren dichtgespijkerd, het was donker en bedompt. Zijn maag was van streek, hij kon de slaap niet vatten. Week na week bleef hij in

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

onzekerheid.

Hij schreef brieven aan de mensen van wie hij dacht dat ze over hem zouden vonnissen. Het waren geen heldhaftige brieven. ‘Mijn jaren lieten mij weinig ervarenheid toe,’ probeerde hij zich te verontschuldigen. Grotius liet Oldenbarnevelt vallen. Aan Maurits schreef hij dat de landsadvocaat hem opdrachten gaf ‘om mij alle hoop te ontnemen in uw gunst te geraken’.

Het maakte allemaal niets uit. Men liet Grotius rustig negen maanden op zijn vonnis wachten: levenslange gevangenschap. Vijf dagen voor dit vonnis werd geveld was Oldenbarnevelt op het Binnenhof onthoofd. Grotius werd naar Slot Loevestein gebracht, samen met de andere veroordeelden; één van hen had inmiddels zelfmoord gepleegd. Ondertussen had een kerkelijke synode in Dordrecht afgerekend met de remonstranten.

In zijn gevangenschap had Grotius gezelschap van zijn vrouw, een knecht en soms zijn kinderen. Hij mocht ook boeken laten overkomen, die in zware kisten de trap op werden gezeuld. Die boeken had hij nodig om te kunnen schrijven. In gevangenschap schreef hij onder andere een baanbrekend boek over het Nederlands recht – en nog veel meer.

Maar gevangenschap was niet Hugo’s roeping. Hij moest weg. Maria verzong de list. Om nieuwe boeken aan te voeren, moest eerst de kist worden gevuld met boeken die Grotius niet meer nodig had. In Maria’s plan werd de kist niet gevuld met boeken, maar met de geleerde zelf om Loevestein te verlaten. Zo ontsnapte hij, na een gevangenschap van nog geen twee jaar, op 22 maart 1621. Hij moest Nederland uit, hij was nu een vluchteling. *Grotius Exul*.

Hugo zou op termijn met zijn vrouw worden herenigd, maar zijn kinderen bleven in de Republiek en ontwikkelden zich naar zijn smaak tot toonbeelden van middelmatigheid. Hij verlangde terug naar de Republiek, het land waarvoor hij zich zo had ingezet en waarvoor hij zo graag nog veel meer wilde betekenen.

‘Ik ben zeer zwaarmoedig,’ schreef hij vanuit Parijs aan zijn vriend Vossius. Zijn gemoedsrust, toch al weergevoelig, zou nooit meer helemaal herstellen. Na Parijs zou hij naar Zweden gaan, naar het hof van koningin Christina. Hij zou blijven ijveren voor zijn rehabilitatie. Hij wilde terug. Maar dat zou niet meer gebeuren.

Natuurrecht

Wel zou de banneling (in 1625) nog zijn grote meesterwerk schrijven: *De iure belli ac pacis*, ‘Over het recht van oorlog en vrede’. In dit geschrift, geschreven in Frankrijk, keerde hij terug naar het tijdloze vaderland van de klassieken, het paradijs van de schokvaste waarheden. Het fundament van zijn systeem ontleende hij aan het aloude natuurrecht, alleen gaf hij het een veel sterkere geldigheid door zijn betoog te schragen met eeuwenoude en recentere wijsheden.

Grotius zag terecht dat Europa gevangen was in een geweldsspiraal, waarin de oorlogen en de slachtofferaantallen steeds groter werden. Dat wilde hij tegengaan. ‘Wie gezag aan wetten geeft gaat samen met God, wie gezag aan mensen geeft gaat met het beest.’

In zijn boek formuleerde hij een systeem van religieus-neutrale waarden, zodat mensen uit

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

ieder geloof het konden toepassen. Het ging bovendien uit van duidelijke, individueel herkenbare waarden. Iedereen heeft het recht op leven. Iedereen heeft recht op middelen dat leven in stand te houden. Wie aanspraak wil maken op dergelijke rechten, moet die van anderen respecteren.

Een essentiële rol was weggelegd voor het recht op zelfverdediging, gewetensvrijheid en goede trouw (eerlijkheid). Het was een groot onrecht christenen met een afwijkende mening te vervolgen. De redenen voor vorsten en staten om oorlog te mogen voeren bracht Grotius terug tot vier: zelfverdediging, herstel van eigendom, voldoening van vorderingen en bestraffing van ernstige overtredingen tegen het natuurrecht.

Het boek werd door kenners direct herkend als baanbrekend. Maar in het oorlogvoerende Europa werd het spoedig naar de achtergrond gedrongen. Pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het weer relevant door de grootschalige vervolging van protestanten in Frankrijk.

Voor Grotius kwam de roem voor zijn meesterwerk te laat. Hij was in 1645, nadat hij tijdens een schipbreuk was gevat, in een vreemd bed in de stad Rostock overleden. Zijn graf bevindt zich in de Grote Kerk in Delft, vlak bij dat van de man die hem uit de Republiek had laten verbannen, prins Maurits.

Thomas Hobbes: portret van een politiek filosoof

<http://www.isgeschiedenis.nl/personen/hobbes-thomas/>

Thomas Hobbes was een Engelse filosoof die beroemd werd met zijn meesterwerk *Leviathan*. Hij stelde dat de mens een noodzakelijk egoïstisch wezen was dat alleen gered kon worden door een sociaal contract. Hobbes leefde in een tijd van oorlog en conflicten, die hij vergeleek met een natuurtoestand, en zag het aanstellen van een absolute machthebber als enige uitweg.

Vroeg leven

Hobbes werd geboren in 1588 in een tijd van oorlogen en conflicten. Zijn zwangere moeder dacht dat ze de vijandelijke Spaanse vloot zag naderen en zou spontaan weeën hebben gekregen. Hobbes verklaarde zijn levenslange angst en onzekerheid door deze dreiging en stelde dat hij en de angst 'als tweeling waren geboren'. Zijn angst zou een belangrijk motief blijven in zijn theorievorming.

Hobbes was de zoon van een ongeletterde dominee, die na een conflict met een andere zielzorger de kerk verliet. Na zijn vlucht bleven zijn vrouw en kinderen achter bij zijn broer, een handschoenmaker. Thomas bleek een intelligent kind dat op zijn vijftiende al werd toegelaten tot de Universiteit van Oxford. Hier studeerde hij voornamelijk klassieke talen aan het Magdalen College.

De familie Cavendish

Nadat Hobbes was afgestudeerd, werkte hij voor een groot deel van zijn leven voor de aristocratische familie Cavendish als huisleraar en reisgezel. Hij onderwees William Cavendish, die later graaf van Devonshire werd. Via deze familie kon Hobbes zich verder intellectueel ontwikkelen, reizen maken en toetreden tot de Europese politieke en literaire elite.

De Engelse burgeroorlog

In de jaren dertig van de zeventiende eeuw was er discussie ontstaan over de macht van de koning ten opzichte van het parlement. Aanleiding hiervoor was de vraag hoeveel geld de vorst mocht innen van het volk voor het voeren van een oorlog. Het parlement, onder aanvoering van Oliver Cromwell, eiste meer macht. Dit conflict leidde uiteindelijk tot de Engelse burgeroorlog, die duurde van 1642 tot 1648. De oorlog betekende een overwinning voor Cromwell en de ondergang van de monarchie.

God en de macht van de koning

Hobbes zocht een compromis in het conflict. Hij stelde dat de koning niet langer een beroep kon doen op het Goddelijk Recht op de macht. Dit recht hield in dat de autoriteit van de koning gegeven was door God. Omdat God de absolute macht was, moesten de mensen de koning wel gehoorzamen. Hobbes was het er niet mee eens dat de politieke macht onder de geestelijke macht viel. Later zou hij hier veel kritiek op krijgen van de geestelijkheid.

Aan de andere kant wees Hobbes ook de vroegmoderne opvattingen over democratie af. Hij was nooit een voorstander van de democratie geweest, en geloofde niet in het opdelen van de macht. Toch moest de basis voor de macht van de koning niet het Goddelijk Recht zijn, maar de belangen en behoeften van de leden van de samenleving, die als gelijken onder elkaar leefden.

Hobbes als monarchist

Ondanks het argument van Hobbes tegen het Goddelijk Recht van de koning, was hij toch een monarchist. In de discussie over de verdeling van de macht had hij het opgenomen voor koning Charles I, wiens betoog hij van argumenten voorzag. Deze bijdrage van Hobbes circuleerde als een manuscript, en werd in 1650 ongeautoriseerd uitgegeven onder de naam *The Elements of Law, Natural and Politic*.

Hobbes in Europa

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Hobbes bezocht in zijn leven enkele malen het Europees vasteland. In 1610 maakte hij met zijn leerling William Cavendish een grote reis door Europa, waar hij het werk leerde kennen van Copernicus, Kepler en Galileo Galileï. Deze laatste ontmoette hij in Padua. Nadat zijn pupil was overleden in 1628, werd Hobbes ontslagen bij de familie en trad in dienst van Sir Gervase Clinton. Hobbes werd leraar van zijn zoon, en vergezelde hem op een tweede grote reis door Europa. Deze keer maakte Hobbes kennis met het werk van de Griekse wiskundige Euclides en was zeer onder de indruk van de bewijsvoering van de meetkunde. In 1630 trad hij opnieuw in dienst van de familie Cavendish en begeleidde zijn nieuwe leerling op een reis naar Italië en Frankrijk. In Pisa bezocht hij Galileï, en in Parijs ontmoette hij Mersenne. Nadat in 1642 de burgeroorlog was uitgebroken in Engeland, vluchtte Hobbes naar Frankrijk, waar hij ruim tien jaar verbleef. Hij keerde in 1651 weer terug naar Engeland. In Engeland was Hobbes in contact gekomen met de belangrijkste denkers uit zijn tijd. Zo kende hij William Harvey (de ontdekker van de bloedsomloop) en Francis Bacon (de grondlegger van de inductiemethode), van wie Hobbes enige tijd secretaris was.

Wetenschapper van de politiek

Hobbes voelde zich thuis in de logisch-deductieve manier van denken die steeds meer opkwam in de zeventiende eeuw. Het Euclidische model van argumentatie werd de basis voor zijn werk. Net als bij de moderne wetenschappers, was de methode van Euclides deductief van aard. Het bevatte een systeem van axioma's waaruit nieuwe inzichten af te leiden waren. Hobbes ontwierp een groot systeem voor de wetenschap, dat hij de 'Elementen van de Filosofie', oftewel de 'bouwstenen', noemde. Het omvatte drie delen, namelijk de natuur, de mens en de samenleving. Deze delen noemde hij: *De Corpore* (over het lichaam), *De Homine* (over de mens) en *De Cive* (over de burger). Zijn politieke filosofie is dus een onderdeel van een groter systeem. Hobbes noemde zichzelf de eerste politieke denker die zich baseerde op de inzichten van de nieuwe natuurwetenschappen. Zijn systeem is axiomatisch en stoelt op een materialistische filosofie.

Materialisme

Volgens Hobbes is het universum al dat bestaat. Alles heeft een materiële oorzaak. Ook de ziel is volgens Hobbes een soort fijne stof, en niet iets onstoffelijks. Het uitgangspunt dat alles een materiële oorzaak heeft, wordt mechanistisch (of mechanistisch) materialisme genoemd. Dit materialisme leverde voor Hobbes problemen op met de geestelijkheid. Immers, als alles materie is, dan is dat een ontkenning van de geestelijkheid van God.

Atheïsme

Hobbes baseerde zijn filosofie op een materialistische, wetenschappelijke basis, terwijl zijn voorgangers (de scholastici) en tijdgenoten (Descartes) theïstische principes aanhingen. Nadat Hobbes was teruggekeerd in Engeland, kreeg hij kritiek op zijn boek *Leviathan*. Men zocht een verklaring voor enkele rampen die hadden plaatsgevonden, zoals de grote brand van Londen en de pestepidemie van 1665. Sommige mensen legden de schuld bij de goddeloze ideeën van Hobbes. Er werd zelfs een wet ingevoerd tegen het atheïsme, en er werd een commissie ingesteld die het boek *Leviathan* moest onderzoeken op goddeloze ideeën. Enkele bisschoppen zouden een motie bij het parlement hebben ingediend om Hobbes als ketter te laten verbranden. Hier kwam gelukkig niets van terecht, waarschijnlijk doordat Hobbes een goede band had met koning Charles II, van wie hij huisleraar was geweest. Hobbes heeft altijd volgehouden dat zijn filosofie niet haaks staat op het Christendom, en erkende het belang van religie voor mensen.

Aristoteles

Hobbes zag veel heil in de nieuwe wetenschappen van zijn tijd. In de zeventiende eeuw, de tijd waarin Hobbes had gestudeerd, werden deze nieuwe inzichten nog niet onderwezen op de universiteiten. Hobbes had dit tijdens zijn eigen studie aan de universiteit van Oxford als een gebrek ervaren. Filosofen als Bacon en Hobbes gingen zich afzetten tegen de gewoonten en de onderwijsprogramma's op de universiteiten. Ze vonden dat er teveel een beroep werd gedaan op de filosofen uit de Griekse oudheid, zoals Plato en Aristoteles. Hobbes brak met het idee van Aristoteles dat de mens een 'politiek dier' is. Volgens Aristoteles was de mens van nature geschikt om in de polis te leven, en was de polis van nature ontstaan. Hobbes stelde echter dat de samenleving moest worden opgevat als een sociaal contract, en dat de mens van nature vooral het zelfbehoud nastreeft. Daarnaast had Hobbes van Galileï het idee overgenomen dat alles in het universum in beweging is. Dit gaat in tegen de opvatting van Aristoteles dat rust de eindtoestand van alles is. Voor Hobbes is de wereld een veelheid aan lichamen die in beweging zijn, en die je in formules kunt vangen.

Politieke filosofie

In *De Cive* had Hobbes gebroken met het idee van Aristoteles dat de mens van nature geschikt zou zijn om in de polis te leven. Door de menselijke passies is de mens gedwongen om zich op zelfbehoud te richten. De mens is juist een competitief wezen, en snel geneigd tot agressie. Daardoor ontstaat er gemakkelijk oorlog. Dit is niet een moreel oordeel van Hobbes. Hij verklaart het menselijk gedrag eerder vanuit een materialistische opvatting. Dat betekent dat menselijke motivaties een materialistische basis hebben en dat gedachten de producten van de zintuigen zijn. Omdat we steeds achter onze behoeften aan lopen, is onze conditie er één van de natuurstaat.

De natuurstaat

Hobbes zag de mens dus als een complexe machine, die op mechanistische wijze reageert op de wereld om zich heen. De termen 'goed' en 'slecht' zijn voor Hobbes daarom leeg. De mens kan slechts aanduiden wat hem bevalt of tegenstaat, en is daarmee een subjectief wezen. Hobbes leidt hieruit af dat de mens daarom een noodzakelijk egoïstisch wezen is. Dit is voor Hobbes een universele wet, waaronder al het menselijk gedrag kan worden gebracht. De mens zal er altijd naar streven zijn eigen situatie te verbeteren, en meer macht en status te krijgen. Naast het egoïsme, beschikt de mens over een rede. Deze rationaliteit staat vooral in dienst van het berekenen van de eigen doelen.

Hobbes legt op basis van het egoïsme en de rede van de mens uit waarom hij zich moet onderwerpen aan een politieke autoriteit. Gegeven dat de mens egoïstisch, doch rationeel is, zal deze kiezen voor een autoriteit om in een samenleving te kunnen leven, die in hun eigen belang is. Het alternatief is namelijk de natuurstaat. In deze (hypothetische) natuurstaat is de mens vooral gericht op zelfbehoud. Hij noemt mensen gelijk, maar vooral omdat elk mens een ander iets kan aandoen. De bronnen zijn schaars, en er is geen mogelijkheid om samen te werken of te leven. De natuurstaat is een ondraaglijk brute toestand, waarin elk mens in continue angst en bedreiging leeft. Het is een toestand van permanente oorlog.

Er is een manier om uit de natuurtoestand te komen, en de mens zal dit doen op basis van het redelijke inzicht dat het in zijn eigen belang is. Alles is beter dan de natuurstaat. De mens moet hiervoor drie regels erkennen, die Hobbes 'natuurwetten' noemt.

Natuurwetten

De eerste en meest belangrijke natuurwet houdt in dat elk mens bereid moet zijn om vrede na te streven, als anderen dat ook willen doen. Ze behouden daarbij het recht op oorlog, als anderen niet naar vrede willen streven. De tweede natuurwet volgt uit de eerste: om vrede te bereiken, moet de mens bereid zijn, voor zover anderen dat ook zijn, met zoveel vrijheid genoeg te nemen als hij anderen tegenover zichzelf zou toestaan. Daarbij moet hij afstand doen van zijn recht op alles en een sociaal contract aangaan.

Sociaal contract

Via het sociaal contract wordt er een staat in het leven geroepen waarbij mensen hun rechten overdragen aan een aangewezen persoon. Deze 'soeverein' maakt zelf geen deel uit van het contract, en heeft als belangrijkste taak de veiligheid van de burgers te garanderen. De mens behoudt wel het recht om zelf naar veiligheid te streven. Als de soeverein hier niet in kan voorzien, is de situatie niet beter dan de natuurtoestand. Daarom is er een derde natuurwet: mensen moeten hun overeenkomsten nakomen, omdat ze anders in een staat van oorlog blijven verkeren.

De invloed van Hobbes in zijn tijd

Hobbes opperde het idee van een sociaal contract, omdat hij een einde wilde maken aan de oorlogen en conflicten in zijn tijd. Hij schreef het werk *Leviathan, Or the Matter, Forme and Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill* voor een groot publiek. Het was zijn doel om zowel het publiek als koning Charles II ervan te overtuigen dat er een ondeelbare, sterke soeverein moest komen, die het volk moest beschermen. Met zijn wetenschappelijke benadering hoopte hij respect af te dwingen bij zijn lezers. Hobbes had aanzien als denker en zijn boeken werden goed verkocht. Maar hij werd ook bestreden, vooral op zijn opvattingen over de totale macht van de soeverein, die voor velen als te radicaal werd beschouwd. De nadruk die hij legde op de wereldlijke macht boven de geestelijke macht, werd niet gewaardeerd door de geestelijke adel.

De invloed van Hobbes op filosofen

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Het werk van Hobbes vormde een inspiratiebron voor Spinoza, die zijn stellingen gebruikte om het belang van de staat boven de kerk te benadrukken, en de intellectuele vrijheid ten opzichte van de kerk te verdedigen. Het idee van een sociaal contract inspireerde John Locke en Jean-Jacques Rousseau, die de theorie verder uitbouwden.

Laatste jaren

Hobbes leefde als een gematigd man en speelde tennis tot zijn tachtigste. Hij bracht de laatste jaren van zijn leven door op het landgoed van de familie Cavendish. Op zijn zesentachtigste vertaalde hij nog de *Ilias* en de *Odyssee*. Hij overleed op 4 december 1679. Volgens de legende hebben boze tongen beweerd dat Hobbes op zijn grafchrift de tekst wilde hebben: '*This is the true philosopher's stone*', maar dat is waarschijnlijk niet waar.

Auteur: Denise Robbesom

Bronnen:

- www.parlement.com, [Thomas Hobbes](#).
- www.britannica.com, [Thomas Hobbes](#), 17 januari 2014.
- Popkin, R.H. *The Columbia History of Western Philosophy*, 2006.
- Friend, C. '[Social Contract Theory](#)', *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
- Hobbes, T. *Leviathan, Or the Matter, Forme and Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill*, 1651.
- Hobbes, T. *Leviathan*, 2002.

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

LEVEN EN WERK VAN JOHN LOCKE (1632-1704)

John Locke (1632-1704) is de filosoof van de vrijheidsrechten en van de rechtstaat. Voor hem berust de staat op een overeenkomst die tot doel heeft de oorspronkelijke rechten van de mensen op leven, vrijheid en eigendom te waarborgen. Overschrijdt de staat de grenzen van deze opdracht, dan verliest hij zijn gezag en zijn de burgers gerechtigd zich een regering aan te stellen die beter aan haar doel beantwoordt. Het overheidshandelen dient gelegitimeerd te zijn door algemeen geformuleerde wetten.

Het liberalisme kent als moreel uitgangspunt de idee dat elk individu een maximale vrijheid behoort te hebben om invulling te geven aan het eigen leven, zolang anderen daarbij niet worden geschaad in hun vrijheid. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, pleiten liberalen dus niet voor een ongelimiteerde vrijheid, maar juist voor duidelijke grenzen aan ieders vrijheid. Om de libertariër Nozick te citeren: iemand kan de vrijheid hebben om zijn eigen mes rond te laten slingeren waar hij wil, maar niet in de rug van iemand anders. De vrijheid van de een stopt bij de vrijheid van de ander.

Naast zelfbeschikking over het eigen lichaam, is ook de mogelijkheid om van de natuur gebruik te kunnen maken een wezenlijk onderdeel van de vrijheid van de mens. Omdat de menselijke gemeenschap slechts de beschikking heeft over een eindige planeet, mag een individu de natuur niet ongelimiteerd voor zichzelf op eisen.

Dit idee werd al geformuleerd lang voordat de natuur zo schaars was als we haar nu kennen. John Locke leidde dit af als logische consequentie van zijn liberale principes. Volgens Locke heeft elk individu recht om op een maximale vrijheid invulling te geven aan het eigen leven. Hierbij mag dit individu een gedeelte van de natuur opeisen, mits hij genoeg en van dezelfde kwaliteit overlaat voor anderen. Niemand kan meer aanspraak maken op de natuur dan een ander, want de mogelijkheden die de natuur biedt, zijn niemands persoonlijke verdienste. Wanneer er bijvoorbeeld een beperkte hoeveelheid land beschikbaar is voor twee personen, en een van beide personen eigent zich meer dan de helft toe, dan is dit volgens Locke onrechtvaardig. De tweede persoon wordt hiermee te veel beperkt in het geven van een eigen invulling aan zijn leven.

Locke gaat niet uit van de visie dat privé-bezit alleen voort kan komen uit algemene instemming. Privé-bezit ontstaat uit noodzaak: als men voedsel niet zou bezitten, maar het wel zou nuttigen en dus aan de rest van de mensheid onttrekken, dan zou dat in tegenspraak zijn met elkaar. Dus, wat men nuttigt, dient men te bezitten. Hieruit redeneert John Locke terug naar het begin van bezit, en concludeert dat men iets bezit kan noemen vanaf het moment dat men hier moeite voor doet. Zonder dat er arbeid in is geïnvesteerd hebben goederen nauwelijks waarde; de waarde van een goed wordt bepaald door de arbeid die erin geïnvesteerd wordt. Daarnaast kan niemand het lichaam van een mens bezitten, behalve de betreffende persoon zelf. Locke vindt dat wanneer men iets bezit, men ook de vrijheid heeft dit bezit af te staan aan anderen. Hiermee verklaart hij de handel van goederen. Hij verdedigt het rechtvaardigingsprincipe dat niemand meer zou mogen bezitten dan hij kan bewerken en gebruiken.

Locke zag in elk mens als een van nature vrij geboren individu, met een vanzelfsprekende neiging het eigenbelang na te streven. Zonder overkoepelende statelijke macht zou de samenleving vervallen in een verbeten gevecht om het eigen belang. Door middel van het maatschappelijk verdrag/contract worden de burgers tegen zichzelf en tegen elkaar beschermd. Wie deel wil uitmaken van de staat verplicht zichzelf de regels van de staat te respecteren. Tegenover dit verlies van de vrijheid uit de natuurlijke toestand staat het recht van bescherming door de overheid. Er is dus sprake van een gefingeerde overeenkomst waaruit voor de staat en de burgers wederzijdse rechten en verplichtingen voortvloeien.

Kennistheorie

Als kennistheoreticus geldt hij als de grondlegger van het Engelse empirisme en als politiek filosoof heeft hij belangrijk bijgedragen tot het ontstaan van het liberalisme. Lockes hoofdwerk in de kennistheorie is *Essay concerning human understanding* (1690). Andere publicaties zijn: *Some thoughts concerning education* (1693), waarin Locke denkbeelden over de opvoeding lanceerde, en een aantal geschriften met godsdienstige inhoud, o.a. *The reasonableness of christianity* (1695). In het *Essay concerning human understanding* gaf Locke aan hoe hij inzicht probeerde te krijgen in het bereik en de grenzen van het menselijk begripsvermogen. Locke wilde weten welke prestaties van de

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

menselijke geest verwacht mochten worden en welke niet. Waar komen de ideeën in ons verstand vandaan? Een gedeeltelijk antwoord was o.a. door Descartes gegeven in de theorie van de aangeboren ideeën: er zijn beginselen waar iedereen het over eens is en men verklaarde dat door aan te nemen dat ieder mens deze ideeën bij zijn geboorte meekrijgt. Locke moest niets van zulke opvattingen hebben; de theorie leek hem onhoudbaar. Volgens Locke moeten we aannemen dat ons verstand bij de geboorte nog helemaal leeg is. Hoe komt het 'vol'? Waar halen we het materiaal vandaan dat door het verstand tot kennis kan worden verwerkt? Het antwoord was kort: uit de ervaring. Enerzijds is er zintuiglijke ervaring van de dingen om ons heen, anderzijds introspectieve ervaring van de processen in onze geest. Al onze ideeën zijn aan deze twee vormen van ervaring ontleend. Allereerst zijn er de eenvoudige ideeën, die door het verstand passief worden opgenomen. Het verstand combineert eenvoudige ideeën tot complexe ideeën. De complexe idee van een sneeuwbal is een combinatie van de eenvoudige ideeën wit, rond en koud. Met ideeën in de geest corresponderen kwaliteiten in de dingen. Een sneeuwbal heeft het vermogen de eenvoudige ideeën wit en rond te doen ontstaan. Dat vermogen noemde Locke 'kwaliteit'. Primaire kwaliteiten, die betrekking hebben op vorm, omvang, beweging, enz., zijn het resultaat van de overeenkomstige eigenschappen; een sneeuwbal roept het idee rond op omdat hij zelf rond is. Secundaire kwaliteiten, die betrekking hebben op kleur, geluid, enz., zijn het resultaat van de vormen en bewegingen van de delen waaruit een ding is opgebouwd. Een sneeuwbal is in staat het idee wit te doen ontstaan (secundaire kwaliteit), maar op zich is niet hij zelf wit maar de sneeuw waaruit hij bestaat. De kleuren die wij waarnemen bestaan uitsluitend voor ons, de waarnemers. Onder 'kennis' verstond Locke inzicht in de relaties tussen ideeën. Daarin onderscheidde hij drie soorten. Intuïtieve kennis omvat inzichten die zo volkomen zeker zijn dat er niet eens een bewijs voor nodig ('wit is niet zwart'). Demonstratieve kennis omvat inzichten die met zekerheid bewezen kunnen worden ('de hoeken van een driehoek zijn samen gelijk aan twee rechte hoeken'). Sensitieve kennis omvat inzichten die het niet verder brengen dan een zekere mate van waarschijnlijkheid ('goud is altijd geel'). Onder demonstratieve kennis valt o.a. de hele wiskunde; de empirische wetenschappen vallen onder de sensitieve kennis, waarmee Locke wilde aangeven dat empirische kennis dus nooit helemaal zeker is. Wiskundige ideeën echter worden door het verstand in alle vrijheid gecreëerd; daarop berust de zekerheid van wiskundige stellingen. Kant heeft evenwel een mooie synthese uit het Franse (Descartes) en Engelse (Locke, Hume) gemaakt: noch zuiver empirie, noch zuiver rationalisme.

Politieke ideeën

Het uitgesproken doel van het politieke werk was de rechtvaardiging van de 'Glorious Revolution' van 1688, die Willem III van Oranje op de Engelse troon bracht. Twee jaar later (1690) verscheen het belangrijke politieke werk van Locke *Two treatises on government*. Het was Locke erom te doen de verschijnselen die samenhangen met politieke organisatie en politieke macht begrijpelijk te maken door ze te herleiden tot hun oorsprong. Daartoe ging hij uit van een natuurlijke toestand waarin nog geen enkele politieke organisatie bestaat. In de natuurlijke toestand, zei Locke, zijn alle mensen vrij en gelijk en aan geen gezag onderworpen. Er is een 'natuurrecht' van kracht dat in de menselijke rede vastligt. De rede leert dat het verkeerd is leven, vrijheid of bezit van anderen aan te tasten. Ieder mens heeft een aantal natuurlijke, aangeboren rechten en het natuurrecht laat toe dat schendingen van die rechten worden tegengegaan en bestraft. Dat er geen toestand van volmaaktheid wordt afgeschilderd, bleek al uit het feit dat hij sprak van een recht om overtreders af te straffen. Het natuurrecht is van kracht, aldus Locke, maar dat betekent niet dat iedereen zich er ook aan houdt. Om tot een meer afdoende bescherming van ieders rechten te komen, is organisatie nodig. Dat is een kwestie van geven en nemen: de bestaanszekerheid wordt vergroot, maar in ruil daarvoor zal een deel van de onbepaalde vrijheid die men in de natuurlijke toestand geniet, moeten worden opgegeven. En dat kan alleen met instemming van alle betrokkenen. Locke spreekt dan van een verdrag, een sociaal contract, waarbij men vrijwillig overeenkomt zich in een georganiseerde gemeenschap te verenigen en zich te zullen neerleggen bij besluiten van de meerderheid. Een tweede verdrag regelt de instelling van een centraal gezag, dat zal gaan zorgen voor het maken en uitvoeren van de noodzakelijke wetten. Dit centrale gezag is zelf partner in de overeenkomst en neemt daardoor ook bepaalde verplichtingen op zich, zoals de verplichting om de natuurlijke rechten van de burgers te respecteren. Wanneer die verplichtingen niet worden nagekomen, dan vindt contractbreuk plaats, in dat geval heeft de gemeenschap het volste recht om tegen de bestaande overheid in opstand te komen. Om zulke situaties te voorkomen, is het raadzaam de wetgevende en de uitvoerende macht strikt van elkaar te scheiden: iemand die betrokken

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

is bij het maken van wetten behoort niet betrokken te zijn bij de uitvoering van die zelfde wetten. De kans op machtsmisbruik wordt hierdoor sterk verkleind.

Invloed

Bovenstaande beschrijving van de scheiding van de machten is later door Montesquieu nader uitgewerkt. Zijn ideeën en die van Locke hebben o.a. de staatsvorm van de Verenigde Staten diepgaand beïnvloed. Locke had een grote invloed op Hume en Kant. De ideeën van John Locke beïnvloedden vele hedendaagse liberale denkers en politici. Zijn invloed als 'founding father' is nog steeds groot.

De paragrafen 2 tot en met 4 komen uit het artikel 'Liberale grondrechten en milieu; Het recht op milieugebruiksruimte als grondslag van een basisinkomen', geschreven door Marc D. Davidson en verschenen in: Milieu 1995/5.

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Canonieke teksten

Deze bronnen zijn ontleend aan:

Stuurman, S. *De ontdekking van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschillen*, Amsterdam, 2010

Hebreeuwse Bijbel

De gelijkwaardige status van alle mensen als schepselen Gods is een integraal onderdeel van de schepping. Alle mensen zijn naar Gods evenbeeld geschapen en genieten als zodanig dezelfde morele status. God heeft de aarde aan alle toekomstige geslachten gegeven. (...) Deze tekst kan gelezen worden als een allegorie voor de aarde als gave Gods aan de gehele mensheid. Het is dan niet geoorloofd voor een minderheid, of voor één volk, om alle vruchtbare grond te monopoliseren. Evenmin is het toelaatbaar andere volken uit hun land te verdrijven. De aarde is immers van iedereen, en iedere menselijke gemeenschap kan aanspraak maken op haar eigen portie van het gemeenschappelijke erfgoed.

argument tegen universele karakter → toren van Babel / vele talen → cultuurverschillen afgestraft door God door plan te laten mislukken → idee dat de oorspronkelijke eenheid van de mensheid (schepping) door zondigheid mens teniet is gedaan

Er is een onvermijdelijke spanning tussen de universalistische notie van de mensheid die uit talrijke Bijbelplaatsen kan worden afgelezen en de particularistische conceptie van een 'uitverkoren volk' waarmee God een geprivilegieerde relatie onderhoudt die eveneens overvloedig in de Bijbel gedocumenteerd is. De verhouding tussen de Israëlieten en de vele andere volkeren die in de Hebreeuwse Bijbel voorkomen, is verre van vriendschappelijk. De oorlogen die het Joodse volk voert om het beloofde land te verkrijgen en te behouden worden uitdrukkelijk gerechtvaardigd, en (...) God vermaant zijn volk om geen vriendschapsbanden aan te knopen met de volkeren die 'afgoden' dienen, omdat zulke contacten tot religieuze verontreiniging kunnen leiden. (...)

Hier heeft de logica van de oorlog tegen de ongelovigen duidelijk de overhand. Van een ethiek van gemeenschappelijke menselijkheid is weinig te bespeuren. De oorlogen waarover de Bijbel spreekt, zijn 'heilige oorlogen' tegen vijanden die een 'andere' en abjecte godsdienst vertegenwoordigen. Daarin verschillen ze van Homerus' beeld van de Trojaanse oorlog.

Aangezien de Joodse landen in de loop van de geschiedenis achtereenvolgens veroverd worden door het Assyrische, het babylonische en het Perzische Rijk, maken de kritiek op de pretenties van de grote imperia en de profetieën over hun ondergang eveneens deel uit van het Bijbelse repertoire. (...) Ze kunnen allegorisch worden uitgelegd als morele parabels over de vraatzucht en hoogmoed van machtige koningen en grote imperia. Het harde oordeel over machtsmisbruik en arrogantie krijgt dan een universele strekking.

In Exodus en Deuteronomium staat tegenover het vijandbeeld van de andere volkeren het beeld van de vreemdeling als medemens: *Vreemdelingen mag je niet uitbuiten. Jullie weten immers hoe het voelt om vreemdeling te zijn, omdat jullie zelf vreemdelingen zijn geweest in Egypte.*

De Tenach, (...) bevat zowel particularistische als universalistische elementen. Het scheppingsverhaal is universalistisch en poneert de genealogische en morele eenheid van

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

de mensheid, maar de verhalende hoofdstukken die daarna komen, spelen zich af in Palestina en het Midden-Oosten.

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Homerus

Normatief beschavingsideaal dat aanspraak maakt op algemene geldigheid.

Model daarvoor staat de aristocratische elite van voortreffelijke krijgers (hoofdrollen in *Ilias* en *Odyssee*).

Kenmerken:

- Goede aristocraat laat zich niet meeslepen door overmatige trots of uitzinnige woede.
- Oproep tot zekere matiging en respect voor anderen.
- Tegenpool in *Odyssee* beschreven als onrechtvaardige, wrede en 'dierlijke' volkeren

Homerus beschikt niet over een begrip dat we met 'menschheid' kunnen vertalen, maar de *Ilias* en de *Odyssee* gewagen wel van eigenschappen die alle mensen gemeen hebben, en ze sanctioneren een ideaal van 'beschaving' dat de wetten en gebruiken van lokale gemeenschappen te boven gaat.

De geografische en culturele horizon van de homerische mensheid is beperkt. (...) De kern ervan is de Egeïsche Zee waaraan de voornaamste Griekse steden liggen, en ook het vijandige Troje. (...) Op de rand van de homerische 'wereld' leven menseneters, tovenaressen, monsters en mythische volkeren. De bewoners van de grenszone kunnen afgeschilderd worden als onbeschaafde wilden (zoals de cyclopen) maar ook als hoogstaand en bijna bovenmenselijk (zoals de Ethiopiërs en de Phaeaken). Het is een overgangsgebied tussen het menselijke en goddelijke en wonderbaarlijke.

Ilias

Voor onze vraagstelling is het relevantste aspect van de *Ilias* dat de Trojaanse Oorlog niet wordt beschreven als een clash of civilizations. De Grieken en de Trojanen zijn vijanden, gewikkeld in een strijd op leven en dood, maar ze delen een fundamentele code van eer en beschaving.

De enige keer dat een gewone krijger, Thersites, het woord voert in de *Ilias*, behelst zijn redevoering een felle aanklacht tegen de zelfoverschatting van Agamemnon, de Griekse opperbevelhebber in de Trojaanse Oorlog. Thersites roept de gewone krijgers op naar huis te gaan: dan zullen Agamemnon en de andere grote heren wel merken dat een generaal zonder leger niets kan uitrichten. Uit Thersites' speech blijkt dat een meer egalitaire visie voor Homerus wel denkbaar is, ook al heeft hij er weinig sympathie voor. Het aristocratische wereldbeeld is de norm, maar het is niet meer de enig denkbare orde der dingen.

De realiteit van de oorlog domineert het beeld [in de *Ilias*, DS], maar de norm van gastvrijheid introduceert een ethiek van gemeenschappelijke menselijkheid. Eenieder is gehouden vreemdelingen die geen vijandige bedoelingen hebben goed te behandelen en bij te staan in geval van nood. De plicht tot gastvriendschap wordt toegeschreven aan de oppergod Zeus. De implicatie is dat oorlog weliswaar onontkoombaar is, maar niet de enig denkbare vorm van contact tussen vreemdelingen.

Maar ook in deze harde wereld van oorlog en dood zijn er wel degelijk grenzen aan wat geoorloofd is. Het ontrenen van lijken, zelfs van gedode vijanden, tekent de dader bijvoorbeeld als minder beschaafd en roept de gram van de goden over hem af. Dat Achilles het lichaam van de Trojaanse aanvoerder Hektor door het slijk haalt, wordt in verband gebracht met zijn aan waanzin grenzende woede en verdriet over de dood van zijn

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

hartsvriend Patroklos die in een eerdere episode door Hektor verslagen was. Het is dus geen normaal gedrag. Dit blijkt uit de reactie van oppergod Zeus die Achilles gebiedt zijn dode vijand niet te onteren. In de ontroerende scène aan het slot van de *Ilias* geeft Achilles het lichaam van Hektor tenslotte terug aan diens vader Priamos. Daarmee, en met het begrip voor elkanders verdriet, bezegelen Priamos en Achilles hun gemeenschappelijke menselijkheid. Door zo te handelen erkent Achilles bovendien dat hij met zijn eerdere lijkschennis de grenzen van het betamelijke overschreden had.

Odyssee

→ generaliserende uitspraken over menselijkheid en beschaving

(...) verschillende personages in de *Odyssee* spreken over eigenschappen die alle mensen gemeen hebben, waarvan sterfelijkheid en de behoefte aan goddelijke steun de belangrijkste zijn. Daarnaast hebben alle mensen namen, ongeacht hun afkomst en status. De termen die Homerus het meest gebruikt voor de mensen, *brotoi* en *thnètoi*, betekenen letterlijk 'stervelingen', en verwijzen wederom naar het onderscheid tussen de mensen en de onsterfelijke goden.

→ nadrukkelijke rol van de gerechtigheid (*dikè*) van Zeus.

Het slot van de *Odyssee* onderstreept de cruciale rol van de *dikè* van Zeus. Terug in Uthaka neemt Odysseus wraak op de aristocratische 'vrijers', die zijn voorraden opraten en ten onrechte zijn plaats als hoofd van de *oikos* (het grote huis) en als echtgenoot van Penelope wilden innemen. Deze rivalen worden allen gedood.

Gegeven de aristocratische erecode had de wraak van Odysseus gemakkelijk op een eindeloze vendetta kunnen uitlopen. Maar dat gebeurt niet. Verzoening en vrede worden als idealen tegenover wraak en bloedvergieten gezet; en het is Zeus die de vijandige kampen ertoe brengt de 'doden te vergeten' en 'welvaart en vrede' hun kans te geven. Deze gang van zaken maakt de weg vrij voor de vervanging van wraak door gerechtigheid en de overgang van de vendetta naar het politiek (door de *polis*) gesanctioneerde 'recht'.

Homerus gebruikt de noties van rechtvaardigheid en humaniteit eveneens om de wereld te verdelen in beschaafde mensen en 'wilden'. De mensheid van de *Odyssee* omvat de bewoners van dat deel van de wereld waarover de Grieken in de achtste eeuw voor Christus enige kennis bezaten en waarmee zij contacten onderhielden. Voorbij die grens houden beschaving en menselijkheid op. Homerus tekent een scherpe tegenstelling tussen mensen die 'godvrezend' en 'vriendelijk tegen vreemdelingen' zijn en volkeren die 'wild', 'wreed' en 'onrechtvaardig' zijn. (...) De spectaculairste 'wilden' in de *Odyssee* zijn de cyclopen, die een 'woest' en 'afwijkend' uiterlijk hebben, geen gemeenschapszin bezitten, de goden niet eren, slechts over een minimale intelligentie beschikken, de akkerbouw, de wijnbouw, de ambachten en de scheepvaart niet kennen, en bovendien menseneters zijn (cycloop Polyphemos)

Homerus' *Cyclopeia* is een syncretisch (= het naar elkaar toegroeien van religies) verhaal waarin drie elementen verwezen zijn. Ten eerste oude volkslegenden over afzichtelijke, soms eenogige monsters, ten tweede de genealogie van de cyclopen uit de Griekse theogonie (= poging tot orde scheppen in Griekse godenwereld), en ten derde een proto-etnografisch discours over wildheid. Het laatste onderdeel laat zien dat het beeld van de 'wilde' historisch voorafgaat aan de berichten van reizigers die de 'echte wilden' ontmoet hebben.

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Zeus gebod van gastvriendschap

Zeus' gebod de vreemdeling tegemoet te treden als medemens heeft echter potentieel een bredere strekking. De geldigheid van het gebod veronderstelt de *erkenning* van de ander als medemens. Omdat iedereen in de positie van vreemdeling kan geraken, is die erkenning alleen effectief als hij wederkerig is.

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Hesiodus

De gerechtigheid van Zeus is het thema dat Hesiodus verbindt met Homerus, maar hij geeft er een geheel andere inhoud aan. Niet de oorlog maar het leven van boeren en landbouwers speelt de hoofdrol in zijn grote leerdicht, de *Werken en dagen*. In plaats van het aristocratische ethos komt een ethiek van nijverheid en sociale rechtvaardigheid.

Het beeld van hoogmoedige mannen die door Zeus gestraft worden en de sympathie van de auteur voor de arbeid en lotgevallen van de boerenstand maken dat de *Werken en dagen* een onmiskenbaar gelijkheidseffect hebben.

Er zijn volgens hem [Hesiodus, DS] namelijk twee soorten conflict, een heilzame en een schadelijke soort. De goede soort is de ambitie die de mensen aanzet tot arbeid omdat ze afgunstig zijn op de rijkdom van hun nijvere burens. De kwaadaardige variant leidt daarentegen tot oorlog of tot rechtsgedingen waarin nietsnutten op de opbrengst van andermans arbeid azen.

De arbeid is het lot dat Zeus aan de mensen heeft opgelegd. Hesiodus verklaart dat als volgt. Eerst hadden de mensen geen vuur, maar Prometheus stal het vuur van de goden. Als straf schiep Zeus, met hulp van andere goden, de vrouw, een verleidelijk wezen 'met het verstand van een hond en een diefachtig karakter'. Haar naam is Pandora ('Algeschenk'), omdat de goden haar geschenken meegaven 'tot verderf van de broodetende mensen'. De goddelijke boodschapper Hermes brengt haar naar Prometheus' broer Epimetheus die zo onverstandig is dit ogenschijnlijk bekoorlijke cadeau aan te nemen. Eenmaal onder de mensen opent Pandora de doos met de noodlottige geschenken van de goden: ziekten en andere rampen die het leven van de mensen zwaar en ellendig zullen maken. Zo kwam het dat de mens moet werken, alle dagen van zijn leven.

De rol van de dikè als universele goddelijke wet is verwant aan het beeld dat we in de *Odyssee* vinden. De inhoud van de rechtvaardigheid is sociaal inclusiever, maar de notie van een regel die voor alle mensen geldt en door de oppergod Zeus gesanctioneerd wordt, is dezelfde. In afwijking van Homerus legt Hesiodus er echter de nadruk op dat de dikè de aanzienlijken de verplichting oplegt om de gewone mensen fatsoenlijk te behandelen en geen misbruik te maken van hun grotere rijkdom en macht. (...) In Hesiodus' versie is het veel nadrukkelijker een norm die gerechtigheid voor alle mensen voorschrijft, ongeacht hun sociale status (maar niet ongeacht hun sekse).

In de *Werken en dagen* stelt Hesiodus dat Zeus de gerechtigheid heeft gegeven aan de mensen opdat ze zullen ontspannen aan de anarchie van het dierenrijk waar 'vissen en beesten en gevleugelde vogels elkaar verslinden omdat er onder hen geen gerechtigheid bestaat.' De hesiodische Zeus verenigt twee principes in zich die tot dan toe gescheiden waren: de notie van een grootmachtige oppergod en het ideaal van een sociaal inclusieve gerechtigheid.

Xenophanes

In de ogen van de filosoof houden alle volkeren er bijgelovige en parochiale beelden van de goden op na. De ene god die Xenophanes ervoor in de plaats stelt, is een onbewogen, niet-menselijk geestelijk wezen. Hij was waarschijnlijk de eerste Griekse auteur die de uitdrukking 'de ene god' (*heis theos*) gebruikte. Het is een god die alles ziet en in beweging brengt. Het ligt voor de hand dat zo'n filosofische godheid geen voorkeur voor een bepaald volk kan hebben, maar alle mensen gelijkelijk bestiert. Zo wordt het mogelijk de mensheid te beschouwen als de verzameling van alle mensen over wie de Ene God het bewind voert. Het begrip mensheid heeft dan geen grenzen meer.

De ontwikkeling van een filosofisch monotheïsme is van betekenis omdat zij laat zien dat in de poriën van het Griekse polytheïsme monotheïstische opvattingen konden ontstaan, zonder een expliciete loochening van de traditionele godenwereld. Door het verschil tussen Zeus en de andere, 'mindere' goden steeds zwaarder aan te zetten, ontstond er ruimte voor een versmelting van het traditionele geloof in Zeus en het nieuwe filosofische geloof in de Ene God.

De mensheid in het christendom

Net als de Tenach is de opvatting van mensheid in het evangelie uitdrukkelijk sociaal inclusief. Dat wordt onderstreept door het optreden van Jezus. Hij kiest zijn discipelen onder het gewone volk, onder eenvoudige ambachtslieden, herders en vissers. Ook de veroordeling van de rijkdom wordt geradicaliseerd. Het evangelie roept de rijke op zijn bezittingen aan de armen te geven en tot de in gemeenschap van goederen levende schare van de volgelingen van Jezus toe te treden.

Jezus plaatste zichzelf buiten de politieke orde.

Augustinus (...) heeft het neergelegd in het beroemde beeld van de *Civitas Dei*. De 'stad van God' is de gemeenschap van gelovigen, maar deze gemeenschap bevindt zich niet in de sfeer van de zuivere geest. Het is een gemeenschap van levende mensen op de aarde en in de geschiedenis. De christenen zijn dus leden van de aarde gemeenschap waar zij tot politieke gehoorzaamheid verplicht zijn, maar zij zijn ook, en op de eerste plaats, lid van de christelijke gemeenschap, iets wat eveneens verplichtingen met zich meebrengt.

De boodschap van Jezus is dat alle mensen medemensen zijn en dat het hoge gebod van de naastenliefde geen grenzen erkent, niet tussen arm en rijk, niet tussen man en vrouw, en niet tussen de volkeren. Het evangelie neemt nadrukkelijk stelling tegen kleinzielig dogmatisme en ethnocentrisme.

De mensheid in de islam

De Koran bevat geen volledig scheppingsverhaal, maar de verschillende partiële beschrijvingen van de schepping steunen overduidelijk op het scheppingsverhaal van Genesis. De tekst memoreert keer op keer de almacht van God als schepper van de wereld. De koran prijst Goed als 'de Schepper van hemel en aarde', en als de schepper van de mens die hij in twee seksen verdeelde.

Net als in Genesis verklaart de zondeval de menselijke conditie van sterfelijkheid schaarste en conflict. (...) Het verhaal van de zondeval heeft in de islam echter niet geleid tot het pessimistisch leerstuk van de erfzonde dat we in het christendom aantreffen. De mensen behouden de vrijheid zelfstandig voor het goede te kiezen, ook al probeert de Satan hem met vele middelen van het rechte pad af te brengen. Ieder redelijk mens, suggereert de Koran bij voortduring, zal inzien dat overgave aan God ('islam') de enige manier is om de weg van de deugd en de gerechtigheid te bewandelen. Het universalisme dat hieruit spreekt, heeft dezelfde dubbele lading die we in het christendom zijn tegengekomen. Alle mensen zijn in gelijke mate begiftigd met de rede en het gevoel voor het goede, waardoor zij openstaan voor de waarheid en de redelijkheid van de boodschap van Mohammed. Als redelijke wezens staan alle mensen dus op hetzelfde niveau, ongeacht etnische en culturele verschillen. Tegelijk hamert de Koran er echter op dat alleen de gelovigen deze menselijke potentie ten volle verwerklijken.

Het sociale wereldbeeld van de Koran is net zo inclusief als dat van de Hebreeuwse Bijbel. De Koran stelt uitdrukkelijk dat het godsgeloof en de zorg voor de naaste belangrijker zijn dan het ritueel:

Niet is vroomheid dat gij uw gezichten wendt naar het oosten en het westen maar vroom is wie gelooft aan God en de Laatste Dag en de Engelen en de Schrift en de profeten. En wie het bezit ondanks zijn liefde daarvoor geeft aan de verwanten en de wezen en de behoeftigen en de zoons des wegs en de bedelaars en de geknechten.

Verschillende passages in de Koran verkondigen de gelijkheid van all emensen voor God. De dag des oordeels is 'de dag waarop noch bezittingen noch zonen baten, maar alleen wie tot God komt met overgegeven hart'.

Op het stuk van de betrekkingen tussen mannen en vrouwen is de Koran ambivalent. Als schepsels van God en als gelovigen staan vrouwen en mannen op hetzelfde niveau, maar de mannen hebben de staat en de eredienst in beheer, en in de voorschriften over huwelijk, seksualiteit en erfrecht staat de man duidelijk hoger dan de vrouw.

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Mensheid boeddhisme

Terwijl het confucianisme een sociaal ideaal van de deugd en de persoonlijkheid propageert, is het boeddhisme in de eerste plaats gericht op individuele zuivering, redding van de ziel en persoonlijke verlichting. Het confucianisme veronderstelt steeds een zinvolle, positieve relatie tussen individu, gemeenschap en staat. Een mens wordt 'ren' door op een waardige, respectvolle wijze zijn bijdrage te leveren aan de kosmische en sociale orde. Het boeddhisme heeft, net als de leer van Jezus, antipolitieke trekken.

De goden Indra en Brahma dalen naar Siddharta Gautama (historische boeddha) af en leggen hem uit wat zijn taak is:

Wees zo goed niet allen die leven te veroordelen als onwaardig voor zulke schatten [van het verlichte inzicht]! O, heb las het u belieft mededogen in uw hart met de wezens in deze wereld... Nu dat uzelf, o wijze, de oceaan van de wereld van het wordende bent overgestoken, smeken we u ook de andere levende wezens die zo diep in het lijden zijn verzonken, te redden! Zoals een vrijgevige vorst zijn rijkdom deelt, moge zo ook u uw eigen deugden aan anderen verlenen.

Uit deze goddelijke opdracht spreekt het boeddhistische ideaal van gemeenschappelijke menselijkheid. Niemand onder de 'andere levende wezens' wordt uitgezonderd. De boeddhistische compassie met het lijden van anderen is universeel.

Het universele bereik van de boeddhistische vorm van medemenselijkheid heeft een krachtig gelijkheidseffect. Het boeddhisme staat, veel meer dan het christendom of de islam, autonoom tegenover de staat. Wanneer de staat ineens stort, of voor groepen die weinig van de staat te verwachten hebben, kan het een aantrekkelijk alternatief bieden.

Een ander belangrijk verschil tussen het boeddhisme en de grote monotheïstische godsdiensten betreft het gezag. Het boeddhisme kent geen persoonlijke god en geen scheppingsmythe. Het legt sterk de nadruk op de individuele bevrijding. (...) Het boeddhisme claimt geen monopolie op de waarheid en pleit voor tolerantie tegenover andere religies.

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Mensheid in de confuciaanse traditie

Uitspraak van Confucius:

De meester stond aan de oever van een rivier, en merkte op: 'Is de voortgang van het leven niet net zo, nooit ophoudend bij dag en bij nacht?'

Volgens Confucius zijn het individuele leven en het leven van de staat processen. Ieder mens staat in die processen en kan slechts inzicht en wijsheid verwerven door ervaring en kritische reflectie. Door de creatieve verwerking van de ervaring verandert en polijst het individu zichzelf. Het is uiteindelijk ook een proces. Het is bovendien geen individueel, maar een rationeel proces. Een individu kan alleen een volwaardig mens worden in het geheel van betrekkingen tot andere individuen.

Menselijkheid is dus niet zozeer een gegeven uitgangspunt, maar eerder een resultaat dat steeds opnieuw bevochten moet worden in steeds veranderende omstandigheden.

Het Chinese karakter voor menselijkheid is 'ren', een combinatie van de karakters 'persoon' en 'twee'. Daarmee is het relationele element in de kern van het begrip gelegd. 'Ren' wordt meestal vertaald met 'menselijkheid', 'goedwillendheid' of 'goedheid'. Het betekent echter meer dan het abstracte gegeven dat een mens geen dier is. Wat 'ren' in zich draagt is een teleologische notie van 'op de juiste gezaghebbende wijze worden wat men moet worden'. (...) Hoogstens kunnen we zeggen dat ieder menselijk leven draait om de opgave 'ren' te worden.

Bij Confucius is 'ren' bovendien organisch verbonden met 'li', dat vaak vertaald wordt als 'riten' of 'ritueel'. De term 'ritueel' suggereert gemakkelijk iets als een uitzonderlijke gedragsnorm of beleefdheidsfrase, maar dat is niet de betekenis van 'li' bij Confucius. Buigingen en andere uiterlijke bewijzen van respect zijn bijvoorbeeld alleen authentiek als ze één geheel vormen met werkelijk gevoeld en doorleefd respect.

De relationele, procesmatige betekenis van 'ren' en 'li' in de *Analecta* kunnen gemakkelijk leiden tot een hiërarchische visie op de samenleving en de wereld. In de confuciaanse sociale filosofie worden samenleving en de staat geconstitueerd door de 'vijf betrekkingen': vader - zoon; oudere broer - jongere broer; echtgenoot - echtgenote; vorst - dienaar; en tenslotte vriend - vriend. Hiervan is alleen de vriendschap een verhouding tussen gelijken, maar het egalitaire potentieel van de 'vijfde betrekking' wordt door de meeste confuciaanse denkers met gemengde gevoelens bekeken. (...) De hiërarchie in de *Analecta* is iets geheel anders dan een simpele rechtvaardiging van de rangen en standen in het China van de vijfde eeuw. Confucius was een filosofische hervormer en criticus, niet een ideoloog van de feodale staten van zijn tijd. (...) Binnen de grenzen van de mannelijke sekse zouden we Confucius' idee van de gentleman ('junzi') kunnen interpreteren als een open meritocratie. Ook wie opgroeit in armoede kan een gentleman worden, maar hij zal zich er hard voor moeten inspannen. Dat laatste geldt echter evengoed voor een telg van een vooraanstaand en rijk geslacht.

Op de vraag naar een maxime waarnaar men zich tot het einde van zijn dagen zou kunnen richten, antwoordde Confucius: 'Wederkerigheid ('shu'): leg niet aan een ander op wat je zelf niet zou wensen.' De term 'shu' wordt ook wel vertaald als 'je indenken in de plaats van een ander'. Het slaat op het menselijk vermogen tot empathie. Het beginsel van de wederkerigheid, in de Griekse filosofie beter bekend als de gulden regel, suggereert een norm van universele gelijkwaardigheid die ook in hiërarchische verhoudingen een fundamentele geldigheid behoudt.

Verdere ontwikkeling van het confucianisme bij Mencius en Hsün Tzu

Het begrip menselijke natuur krijgt een centrale rol in de filosofie van Mencius (Meng K'e), de belangrijkste vierde-eeuwse denker in de confuciaanse traditie. Het eerste punt dat hij noemt is empathie. 'Geen mens', schrijft Mencius, 'is verstoken van gevoeligheid voor het lijden van anderen.' (...) Volgens Mencius bezit ieder mens de kiemen van vier fundamentele gevoelens: het gevoel van mededogen, het gevoel voor goed en kwaad, het schaamtegevoel, en het gevoel voor hoffelijkheid en bescheidenheid.

Evenals Confucius is Mencius van mening dat verdienste meer telt dan rangen en standen. De wereld, zegt hij, heeft respect voor drie dingen: rang, ouderdom en deugd. 'Aan het hof is rang het hoogste; in een dorp is het de ouderdom; maar om de wereld te helpen en het volk te regeren is de deugd het voornaamste.'

Over niet-Chinezen:

Wijze mannen uit afgelegen, 'barbaarse' streken zijn kennelijk niet inferieur aan wijzen uit China zelf. De niet-Chinezen delen in de menselijke natuur en hebben dezelfde visie op de juiste politieke orde.

Lage belastingen duiden (...) op een primitieve levenswijze. De noordelijke barbaren, zegt Mencius, doen het zonder stadsmuren, tempels voor de voorouders en offerrituelen. Daarom kunnen zij zich gemakkelijk zulke lage belastingen veroorloven.

Elders doet Mencius een algemene uitspraak over de verhouding tussen de Chinese beschaving en de cultuur van andere volkeren: 'Ik heb ervan gehoord dat de Chinezen barbaren tot hun manier van leven hebben bekeerd, maar ik heb nooit gehoord dat Chinezen de manier van leven van de barbaren overnamen.'

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

Imperium Romanum en natuurlijke gelijkheid in de stoa

De grondleggers [van de stoïstische filosofie, DS], Zeno van Citium, Cleanthes en Chrysippus (...), namen afstand van de politieke hartstochten in de Griekse steden en ontwikkelden een universalistische ethiek. Niet de polis, maar de mensheid was de gemeenschap waartoe zij zich rekenden. Er bestond een universele natuurwet die aangaf hoe een wijs en goed mens moest leven. Het gezag van de natuurwet berustte op de ratio.

Voor de stoïcijnen (...) stond het gezag van de ratio uiteindelijk boven het staatsgezag. daaruit volgde dat de stoïsche natuurwet niet gebonden was aan één bepaalde gemeenschap. De wijze diende zich pragmatisch te houden aan de lokale voorschriften, maar de echte moraal had een ander en dieper fundament. Hij, of zij, moest leven 'in overeenstemming met de natuur'. De natuur was niet gebonden aan plaats en tijd, zodat de wijze op de eerste plaats een *kosmopoliet* was, een burger van de wereld, en pas op de tweede plaats een burger van deze of gene staat.

Plutarchus bericht dat de kern van de politieke theorie van Zeno te vinden was in de stelling 'dat onze levenswijze niet gebaseerd moet zijn op steden en districten, ieder met zijn eigen rechtsregels, maar dat we alle mensen als onze medeburgers en buurtgenoten moeten beschouwen.'

→ algemeen

We stuiten hier op een interne spanning die we ook bij het confucianisme tegenkwamen en die we in latere filosofische stromingen opnieuw zullen ontmoeten. Het ene gezicht van de stoa is een universeel begrip van de menselijke natuur en de natuurwet, die worden herleid tot de goddelijke impuls die in het gehele universum aanwezig is. Een mogelijke gevolgtrekking uit dit universalisme is de doctrine van de natuurlijke gelijkheid van alle mensen, ongeacht religie, cultuur of woonplaats. De stoïsche filosofie kon op die manier tot een kritiek op lokaal chauvinisme leiden. Daartegenover stond echter het andere gezicht van de stoa dat de verdeling van de mensheid in 'wijzen' en 'dwazen' vooropstelde. Slechts de wijzen zijn volwaardige mensen, omdat zij alleen erin slagen de redelijke potentie die ieder mens in aanleg bezit daadwerkelijk te realiseren. Alle anderen schieten hierin tekort. Zij moeten derhalve worden opgevoed door de wijzen en gedisciplineerd door de wet. Doordat het stoïsche wijsheidsbegrip de lat hoog legt, zullen de wijzen altijd een kleine minderheid blijven.

- Waarop was de doctrine van een universele natuurwet gebaseerd? Waaraan ontleende de natuurwet zijn absolute geldigheid? Het antwoord op die vraag is tweeledig: op het goddelijke en op de ratio.

Het goddelijke (Cicero's *De Natura Decorum* 'Over de natuur van de goden')

In zijn boek laat Cicero de Romeinse politicus Balbus aan het woord.

De mens, zegt hij, bezit het denkvermogen en is daarmee superieur aan het dierenrijk. Toch is de mens niet volmaakt. Hij is minder dan het geheel waarvan hij een deel is. De orde van het universum is superieur aan de mens, en belichaamt derhalve een hogere ratio dan de menselijke rede. Hier stuiten we op de essentie van het stoïsche godsbegrip. Het goddelijke is in laatste instantie identiek aan de wereld. De menselijke rede is niets ander dan een onderdeel van de goddelijke ratio die de wereld bezielt. 'De wereld', zegt Balbus, 'die noodzakelijkerwijze het meest excellente van alle dingen is, is zelf bezielt en een god.' Balbus zet daarna uiteen dat de goddelijke intelligentie die de wereld bezielt, goed is en het goed met de mensheid voorheeft. Er is dus goddelijke voorzienigheid. Leven 'volgens de

Mensbeeld bij filosofen en in canonieke teksten

natuur' is leven in overeenstemming met de goddelijke voorzienigheid. (...) Volgens de stoa maken zowel de mensen als de goden deel uit van de kosmische gemeenschap. Allen hebben toegang tot de deugd door middel van de 'rechte rede', het juiste filosofische inzicht. Het zijn dus niet de goden die wetten voorschrijven aan de mensen. De menselijke ratio, mits goed aangewend, is zelfstandig bij machte het goede te kennen. Met andere woorden, er is wel een kosmische goddelijke wet, maar er is uitdrukkelijk geen gezaghebbende goddelijke openbaring.

de ratio

Volgens Diogenes Laertius 'zijn God, de geest, het lot en Zeus verschillende benamingen van één en hetzelfde principe'. Het menselijk denkvermogen is een onderdeel van 'de goddelijke wereldrede' die 'zichuitzaait' in het gehele universum (de *spermatikos logos*). daaruit volgt dat de menselijke rede gepredisponeerd [= aanleg, neiging tot, DS] is tot inzicht in de deugd, maar ook dat zintuiglijke ervaring een bron van ware kennis is, aangezien de wereldrede ook aanwezig is in de 'dode' materie. Het gehele universum is immers een levend organisme. In de stoa is het niet een openbaring of een priesterkaste maar de menselijke rede die het godsbegrip in beheer heeft. De stoïsche god is een filosofische constructie.

Natuurlijke gelijkheid in de Griekse filosofie

De belangrijkste nieuwe filosofische stroming van de hellinistische tijd was de stoa waarvan Zeno van Cium (335 - 263) als de stichter geldt. De stoïsche filosofie ontwikkelde het denkbeeld van een kosmische, goddelijke rede die het gehele universum doordeesemde en waaraan alle mensen deelhadden. Op dat fundament werd een universalistisch begrip van de menselijkheid denkbaar.

De Griekse religie, mythologie, literatuur en filosofie vertonen talloze sporen van West-Aziatische en Egyptische invloed. Dat is natuurlijk niet vreemd. De Grieken waren energieke nieuwkomers in een wereld die gedomineerd werd door de grote civilisaties van Mesopotamië, Egypte en Iran.

Met Xenophanes kondigt zich een thema aan dat in de gehele Griekse filosofie een strategische rol zal spelen, de tegenstelling tussen natuur (*phusis*) en conventie (*nomos*). De term 'nomos' betekent gewoonte of wet. 'Nomos' omvat alle instellingen en ideeën die op menselijke conventies berusten. 'Phusis' daarentegen, dat vertaald kan worden met oorsprong, natuur of natuurlijke orde, staat voor de onveranderlijke eigenschappen der dingen waaraan de mens niets kan veranderen, zoals de sterfelijkheid die we reeds bij Homerus tegenkwamen.

De Atheense democratie was gebaseerd op een sterke en actieve vorm van gelijkheid. Alle vrije mannen werden als gelijken beschouwd, een ideaal dat langzaam vorm had gekregen sedert de zevende eeuw. De democratische polis kende twee institutionele vormen van gelijkheid: ten eerste de *isegoreia*, het gelijke recht van alle vrije mannen om in de volksvergadering het woord te voeren; ten tweede de *insonomia*, de gelijkheid voor de wet, die een einde maakte aan standsrechtspraak en aristocratische voorrechten. Deze vorm van gelijkheid was echter beslist niet universeel. Hij bleef beperkt tot een selecte groep, de vrije mannelijke burgers. (...) Er is dus geen rechtstreeks verband tussen de gelijkheidsdoctrine van de Atheense democratie en de ontwikkeling van denkbeelden over de gelijkwaardigheid van alle mensen, zelfs niet binnen het beperkte gebied van de Griekse wereld.

De vraag welk politiek regime het beste was, riep vragen op over de natuur van de mens. De vaak snelle wisseling van politieke regimes in de Griekse steden stimuleerde de nieuwsgierigheid naar de balans tussen het blijvende en het veranderlijke in de menselijke conditie.

